

Irena Chmielewska

Urodzona 13 VII 1905 w Łodzi. Studia na UW, asystentka w Zakładzie Chemii Organicznej (1929), doktorat (1933), habilitacja (1939). W czasie wojny uczestniczka tajnego nauczania oraz pracownica zakładów farmaceutycznych. Po wojnie wykładowca w Zakładzie Chemii Organicznej UW, profesor (1955). Kierownik Katedry Biochemii (1958-1969), dyrektor Instytutu Biochemii (1969-1974). Wykładowca Akademii Stomatologicznej.

Chemik organik i biochemik; przed wojną badania nad substancjami barwnymi, po wojnie - nad zależnościami między budową związków biologicznie czynnych a ich działaniem na organizmy żywe, nad metabolizmem aminokwasów i niektórych peptydów u zwierząt i ludzi oraz nad wtórnymi metabolitami roślinnymi. Członek TNW, PAN (1964, 1971-1973 członek Prezydium). Współzałożycielka Polskiego Towarzystwa Biochemicznego (1957).

Wieloletnia redaktor naczelna czasopisma „Postępy Biochemii”.

Zmarła 16 I 1987 w Warszawie.

Badania nad barwnikiem czerwonej kapusty: (Brassica oleracea), Warszawa 1936; Badania nad barwnikiem czerwonych buraków, Warszawa 1938; Chemia antybiotyków, Warszawa 1947; Badania nad ciałami o działaniu antywitaminy K, Wrocław 1951.

Profesor Irena Chmielewska, „Postępy Biochemii” 1987, t. XXXIII, nr 2-3.

HALINA LICHOCKA

IRENA CHMIELEWSKA

1905-1987

Urodziła się w Łodzi, lecz młodość i całe dorosłe życie spędziła w Warszawie. Przyszła na świat 13 lipca 1905 roku. Jej matka – Stanisława z Korsaków Chmielewska była z wykształcenia nauczycielką. Ojciec, Apolinary, pracował w kolejnictwie. W doniesieniu prasowym o jego śmierci (w 1933 roku) sprawowana przez niego, ostatnia zapewne, funkcja zawodowa została określona mianem: „instruktor PKP”¹.

Droga, którą w dzieciństwie Irena Chmielewska wraz z rodzicami przebyła by dostać się do Warszawy, okazała się niezwykle długa. Przewadziła przez odległe tereny Rosji, gdzie w czasie I wojny światowej znalazło się wiele polskich rodzin kolejarskich, ewakuowanych przez wycofujące się wojska carskie.

Gdy wreszcie zakończyła się ta przymusowa tułaczka i życie powróciło do normy, Irena zaczęła uczęszczać do Prywatnego Żeńskiego Gimnazjum i Liceum Anny Jakubowskiej, które mieściło się przy placu Trzech Krzyży. Była to jedna z najlepszych szkół średnich w Warszawie. Istniała do września 1939 roku. Liczyła wówczas 330 uczennic w ośmiu klasach gimnazjalnych i dwu licealnych. Przez cały okres niemieckiej okupacji Gimnazjum i Liceum Anny Jakubowskiej kontynuowało pracę w podziemiu, tajnie realizowało swój przedwojenny program nauczania, przeprowadzając egzaminy maturalne i wydając świadectwa².

1 „Nowiny Codzienne” 1933, nr 164, R. 2, rubryka: *Zmarli*, s. 2.

2 A. Ignatowicz, *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie. Warszawskie Termopile 1939-1945*, Warszawa 2009, s. 67.

Chmielewska była już w tym czasie samodzielny pracownikiem naukowym, docentem po habilitacji z chemii organicznej. Maturę w szkole Jakubowskiej uzyskała kilkanaście lat wcześniej, w 1922 roku i od razu podjęła studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego. Studiowała równoległe dwa kierunki: chemię i biologię³. Pracę magisterską z filozofii w zakresie chemii napisała w 1929 roku, pod kierunkiem prof. Wiktora Lampego, wybitnego znawcy naturalnych barwników roślinnych, odkrywcy metody syntezy kurkuminy. Pod wpływem profesora Chmielewska także zainteresowała się tymi zagadnieniami i zaraz po studiach podjęła pracę na stanowisku asystentki w Zakładzie Chemii Organicznej Uniwersytetu Warszawskiego. W Zakładzie tym, którego organizatorem i szefem od początku był Wiktor Lampe, powstała w dwudziestoleciu międzywojennym prawdziwa szkoła naukowa badaczy substancji barwnych, głównie pochodzenia roślinnego. Zespół opracował oryginalne metody ustalania składu chemicznego oraz budowy tych substancji. Wiele barwników udało się również otrzymać syntetycznie.

Przedmiotem chemicznych dociekań Ireny Chmielewskiej, które już po czterech latach doprowadziły ją do doktoratu, były fioletowo zabarwione liście czerwonej kapusty. Po obronie dysertacji na temat: *Badania nad barwnikiem czerwonej kapusty - Brassica oleracea*, zajęła się następnymi kolorowymi materiałami roślinnymi. Aż do wybuchu II wojny światowej pracowała w zespole prof. Lampego. Oprócz własnej działalności naukowej prowadziła także zajęcia dydaktyczne ze studentami oraz była opiekunką kilku prac magisterskich.

W maju 1939 roku odbyło się jej kolokwium habilitacyjne. Podstawą habilitacji, zatwierdzonej 7 czerwca tegoż roku przez Senat Akademicki Uniwersytetu Warszawskiego, był całokształt dorobku naukowego oraz rozprawa, zatytułowana: *O barwnikach fioletowo zabarwionych ziemniaków*.

Jako młody docent chemii organicznej (Irena Chmielewska miała wtedy zaledwie 34 lata) otrzymała z Funduszu Kultury Narodowej stypendium⁴ na wyjazd do Zurychu, gdzie na tamtejszym uniwersytecie miała odbyć staż badawczy u prof. Paula Karrera, znakomitego szwajcarskiego organika, laureata Nagrody Nobla. Miała zamiar

3 Z. Wojciechowski, *Irena Chmielewska (1905-1987)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1987, R. 50, s. 46-48.

4 A. Myśliński, *Irena Chmielewska (1905-1987)*, [w:] *Jubileusz 50-lecia Wydziału Chemii Uniwersytetu Warszawskiego 1955-2005*, Warszawa 2005, s. 62-64 (dostęp: 2.03.2016).

wyjechać zaraz po wakacjach. Wybuch wojny udaremnił te plany. Pozostała w Warszawie.

Gdy rozpoczął swą podziemną egzystencję tajny Uniwersytet Warszawski, Irena Chmielewska należała do jego kadry naukowo-dydaktycznej. Wykładała chemię dla słuchaczy kierunków przyrodniczych i farmacji. O jej pracy dydaktycznej w tym okresie pisał później, już po wojnie prof. Kazimierz Bassalik – fizjolog roślin i mikrobiolog, który był jednym z recenzentów dorobku naukowego Ireny Chmielewskiej w jej przewodzie profesorskim. Napisana przez niego recenzja znajduje się obecnie w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Jest to maszynopis⁵ bez daty, podpisany przez Bassalika, liczący łącznie 12 stron, zawierający opinię oraz wykaz publikacji Ireny Chmielewskiej. Maszynopis ten musiał powstać nie wcześniej niż w 1958 roku, ponieważ taką datę wydania mają najnowsze spośród publikacji zamieszczonych w wykazie.

Tajne, z czasów okupacji, wykłady Chmielewskiej prof. Bassalik wspominał następująco: „jeden raz w tygodniu mieliśmy w tym samym mieszkaniu wykłady, doc. Chmielewska wcześniej, ja po niej. Warunki komunikacyjne były takie, że nigdy nie było wiadomo, czy uda się wciśnąć do tramwaju, czy nie, czy uda się uniknąć w łapance wyciągnięcia z tramwaju, czy wpadnie się. Pewna była tylko komunikacja piesza, więc i obliczalna dla znającego odległość. Spóźnić się w żadnym wypadku nie było można, gdyż to mogło być spowodować zawalenie się całego misternego planu zajęć w naukach przyrodniczych; raczej można było przychodzić za wcześnie. Tak było i ze mną, więc korzystałem z całą przyjemnością z tych niezwykle dobrze i nadzwyczaj interesująco opracowanych wykładów, które docentka – nie korzystając z żadnych notatek, w bardzo szybkim tempie wygłaszała, zachowując – na mój ówczesny smak – zbyt wygórowany ich poziom. Wiadomo mi było – z przebiegu jej egzaminu doktorskiego, z jej przewodu habilitacyjnego, że jest to bardzo zdolna chemiczka – i taką opinię słyszałem o niej od studentów m.in. wszystkich moich magistrantów. Dopiero w zmiennych kolejach wykładów na kompletach, przy wejściu Sicherheitspolizei na mieszkanie, ujawniły się cechy charakteru, których w normalnych warunkach uniwersyteckich nigdy się nie dostrzegało. W takich okolicznościach docentka Chmielewska zachowywała się w całej pełni wspaniale”⁶.

5 Archiwum PAN. Spuścizna Kazimierza Bassalika, sygn. III-75.

6 Ibidem, s. 1.

Przez cały okres wojny, poza tajnym nauczaniem, Chmielewska była zatrudniona w zakładach produkujących leki. W latach 1940–1941 pracowała w mieszczącej się w Warszawie przy ul. Bartoszewicza spółce, pod nazwą „Bacutil”, należącej do Towarzystwa Przemysłowo-Handlowego. Spółka zajmowała się głównie wytwarzaniem organopreparatów pochodzenia zwierzęcego, mających zastosowanie w lecznictwie i kosmetyce. Później, aż do końca wojny Chmielewska związana była z warszawskimi zakładami akcyjnego Towarzystwa Przemysłu Chemiczno-Farmaceutycznego d. Magister Klawe. Pracowała w należącym do tego Towarzystwa Instytucie Serologicznym „Asid”, a następnie w wytwórni „Idosan”, gdzie zajmowała się m.in. produkcją hormonów zwierzęcych i enzymów. Problematyka, z którą się wówczas zetknęła, stała się następnie inspiracją dla podejmowanych przez nią, późniejszych tematów badawczych.

Gdy w 1945 roku zakończyła się II wojna światowa, Chmielewska powróciła do doszczętnie zburzonej Warszawy z Milanówka, gdzie schroniła się po powstaniu. Wraz z innymi kolegami z Uniwersytetu przystąpiła do wznawiania zajęć na uczelni. Było to zadanie niełatwe. Gmach Chemii wprawdzie cudem ocalał, ale był zdewastowany i całkowicie ograbiony z aparatury niezbędnej do prowadzenia badań i dydaktyki. Irena Chmielewska zorganizowała seminarium i wykladała w swoim macierzystym Zakładzie Chemii Organicznej oraz w świeżo otwartej w Warszawie Akademii Stomatologicznej. Brakowało wszystkiego, nawet podręczników. Aby ułatwić słuchaczom przyswajanie wiadomości, wspólnie z docentem Zdzisławem Macierewiczem odtworzyła z posiadanych notatek przedwojenne wykłady Jerzego Leśkiewicza, który zginął w powstaniu warszawskim. Książka pod tytułem: *Zarys chemii ogólnej*, ukazała się w 1948 roku, nakładem Lekarskiego Instytutu Naukowego⁷.

Prawdziwy kłopot, z uwagi na elementarne braki w wyposażeniu pracowni, stanowiły ćwiczenia studenckie, konieczne w kształceniu adeptów nauk eksperymentalnych. Nieoceniona pod tym względem okazała się inicjatywa duńskiego Komitetu Pomocy Kulturalnej Polsce, działającego pod patronatem laureata Nagrody Nobla - Nielsa Bohra. Na zaproszenie tego Komitetu utworzono w Kopenhadze, w czasie wakacji 1946 roku, Letnie Studium Polskie⁸. Uczestniczyła w tym Studium

7 Ibidem, s. 2, 5.

8 T. Stańczuk-Różycka, A. Nawrocka, *Letnie Studium Polskie w Kopenhadze (1946). Wspomnienia. Materiały Zjazdowe*. Koło Chemików Absolwentów Uniwersytetu Warszawskiego, www.chem.uw.edu.pl/people/AMyslinski/kolo/kopen.html (dostęp: 2.03.2016).

młodzież z kilku naszych uczelni, kształcąca się na kierunkach ścisłych i przyrodniczych. Program obejmował przede wszystkim prace badawcze w doskonale urządzonych laboratoriach kopenhaskich placówek naukowych. Kierownikiem Studium był prof. Wiktor Kemula. Irena Chmielewska natomiast opiekowała się grupą wykonującą ćwiczenia z chemii organicznej.

W roku akademickim 1947/1948 Chmielewska otrzymała na Uniwersytecie Warszawskim urlop bezpłatny i została oddelegowana do pracy w Głównym Instytucie Chemii Przemysłowej na Żoliborzu. Równocześnie powierzono jej funkcję doradcy w zakładzie „Bacutil”, tym samym, w którym była zatrudniona w czasie niemieckiej okupacji.

W Instytucie Chemii Przemysłowej Chmielewska pracowała w Dziale Organicznym, z którego - z jej inicjatywy - zostały wyodrębnione dwa samodzielne oddziały: Biochemii oraz Środków Leczniczych. Sama objęła kierownictwo Oddziału Biochemii. Dużym osiągnięciem kierowanego przez nią zespołu było opracowanie technologii otrzymywania hydrolizatów białkowych do wlewów dożylnych. Technologię tę już w 1952 roku wdrożyły do produkcji Warszawskie Zakłady Farmaceutyczne⁹.

Cała powojenna działalność naukowa Ireny Chmielewskiej wiązała się przede wszystkim z zagadnieniami mieszczącymi się w obszarze biochemii. W jej dorobku badawczym wyraźnie zaznaczają się trzy konsekwentnie realizowane nurty. Pierwszy z nich obejmował prace na temat zależności między budową związków biologicznie czynnych a ich działaniem na organizmy żywe. Podstawowym przedmiotem tych prac były witaminy i antywitaminy K. Drugi nurt dotyczył przebiegającego u zwierząt i ludzi metabolizmu aminokwasów i niektórych peptydów, po dożylnym podaniu tych substancji. Wreszcie nurt trzeci obejmował badania wtórnych metabolitów roślinnych - polegające głównie na ustalaniu i porównywaniu ich budowy.

W kierunku biochemii przesunęła się także działalność dydaktyczna Chmielewskiej. Po urlopie bezpłatnym, nie przerywając pracy w Instytucie Chemii Przemysłowej, powróciła na Uniwersytet. Wykładała biochemię na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym oraz chemię organiczną dla studentów fizyki. W 1958 roku została służbowo przeniesiona na Wydział Biologii i Nauk o Ziemi, gdzie objęła kierownictwo

9 W. Szelejewski, *Instytut Farmaceutyczny 1952-2012. 60 lat w służbie społeczeństwu. Refleksje dyrektora seniora*, [w:] *60 lat Instytutu Farmaceutycznego*, red. W. Szelejewski, T. Paszkowska-Reymer, s. 9.

nowo utworzonej Katedry Biochemii. Katedrą tą, przekształconą później w Instytut Biochemii UW, kierowała aż do chwili przejścia na emeryturę w 1974 roku.

Przez tych, którzy ją znali, Irena Chmielewska została zapamiętana jako osoba bardzo zdolna, ambitna i wymagająca w stosunku do siebie i innych. Jej współpracowniczka - Barbara Macierewicz wspominała: „Powiedziała mi kiedyś, że kobieta musi podjąć decyzję: albo dom i dzieci, albo praca i kariera zawodowa, połączenie tego nie jest możliwe. Żadnej z tych dróg nie oceniała wyżej. Ale sama, w odpowiednim momencie, wybrała pracę naukową. I takich decyzji wymagała od swoich magistrantów. [...] Dostać się do pani profesor na Biochemię było naprawdę trudno. Wykładała szybko, jak karabin maszynowy, a oceny stawiała surowe. Od nas - chemików prowadzących zajęcia dla biologów - wymagała ostrej selekcji i niepobłażania studentom. [...] Przystojna, zadbana, elegancko ubrana. Była *au courant* wszystkiego w światowej kulturze. [...] Przy tym wszystkim prowadziła szerokie życie towarzyskie. Zapraszała do siebie, do domu, całe pokolenia swoich magistrantów. [...] Jedzenie i trunki podawała wyśmienite, ale magnezem dla wszystkich, a w każdym razie dla mnie, była możliwość spotkania interesujących ludzi. [...] Tematów naukowych na ogół nie poruszano. Bawiąc służbowo za granicą, pani profesor korzystała z okazji by zwiedzać obce, nierzadko egzotyczne kraje. Pamiętam jej opowiadania o obyczajach ludów Azji, czy podróży samochodem po Libii. W czasie ostatnich lat, po przejściu na emeryturę, jej możliwości aktywnego życia zostały bardzo ograniczone przez uciążliwe pogarszanie się wzroku. Czytała za pomocą pryzmatu, widziałam ją wtedy układającą pasjansa”¹⁰.

Badania naukowe oraz działalność na rzecz rozwoju i upowszechniania nauki stanowiły najważniejszą treść życia Ireny Chmielewskiej. Zaraz po wojnie wraz z innymi reaktywowała Towarzystwo Naukowe Warszawskie i została jego członkiem-korespondentem. Żywość Towarzystwa w tamtym czasie okazał się jednak bardzo krótki. Już bowiem w 1952 roku zostało ono zlikwidowane.

Chmielewska była również jednym z założycieli Polskiego Towarzystwa Biochemicznego, którego pierwsze posiedzenie odbyło się w październiku 1957 roku. Gdy przechodziła na emeryturę Towarzystwo wyróżniło ją najwyższą swoją godnością, czyli członkostwem honorowym.

10 B. Macierewicz, *Wspomnienia o bliskich mi ludziach i sprawach*, [w:] *Jubileusz 40-lecia Wydziału Chemii Uniwersytetu Warszawskiego (1955-1995)*, red. Z. Wielogórski, Warszawa 1995, s. 120-121.

W 1964 roku Chmielewska została członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Nauk, a siedem lat później - członkiem rzeczywistym, oraz w kadencji 1971-1973 członkiem Prezydium tej korporacji.

Mimo kłopotów ze zdrowiem była aktywna do końca. Brała udział w pracach PAN, zasiadała w radach naukowych, uczestniczyła w komitetach redakcyjnych czasopism. Zmarła w Warszawie, po kilkutygodniowej chorobie, w styczniu 1987 roku.

